

НУТҚИЙ ЖАНРЛАРНИНГ ПРАГМАТИК ЎРГАНИЛИШИ

С.Нурмонова

Ўзбек тилшунослиги кафедраси катта ўқитувчиси, ф.ф.ф.д(PhD)

Annotation. This article presents the opinions of world linguists on the pragmatic aspects of speech genres, and their classifications are studied and analyzed.

Keywords: Speech genre, semantics, pragmatics, communication, linguo-pragmatics, presupposition.

Маълумки, семиотика жамият ва табиатдаги белгилар тизимини ўрганувчи фан бўлиб, унинг таркибида синтактика, семантика ва прагматика каби йўналишлар ажралди. Бу йўналишларнинг ўрганиш объекти битта – белги ва ифодаловчиларнинг ўзаро муносабати ҳисобланади. Лекин бу муносабатлар турличадир, белгиларнинг ўзаро синтактик муносабатлари синтактика, белгиларнинг ифода этаётган объектга муносабати семантика, белгининг ундан фойдаланаётган субъектга бўлган муносабати прагматикадир.

Ўтган асрнинг 70-йилларидан бошлаб тилшуносликнинг янги йўналиши прагматикага эътибор кучайди. Прагматика фалсафа, мантиқий семантика билан узвий боғлиқ бўлиб, унинг турли йўналишлари мавжуд, бу йўналишларни лингвистик тадқиқотда инсон омилини ҳисобга олиш зарур деган тушунча бирлаштиради. Прагматикадан ажралиб чиққан йўналишлардан бири – нутқий жанр қисмларининг ички тузилишини таҳлил қилишга қаратилган нутқий жанрлар назариясидир.

“Прагматика” термини илмий ҳаётга семиотик белгиларнинг умумий назарияси асосчиларидан бири Ч.Моррис томонидан киритилган¹. Олим Чарлз Пирс ғояларини ривожлантирган ҳолда семиотикани қуйидагиларга ажратди: 1) семантика – белгиларнинг борлиқ объектларига муносабати ҳақидаги таълимот; 2) синтактика – белгилар орасидаги муносабатлар тўғрисидаги таълимот; 3) прагматика – белгиларнинг шу белгилар системасидан фойдаланувчиларга муносабати ҳақидаги таълимот². Шу муносабат билан, тилшуносликда лингвистик прагматика шакллана бошлади. Бу даврда Ч.С.Пирс, Ж.Р.Остин, Ж.Р.Серл, З.Вендлерлар, П.Грайс, Л.Линский, Ж.Р.Серл, П.Ф.Стросонларнинг илмий-назарий қарашлари нутқий акт тушунчаси ва унинг ижрочилари, коммуникатив ният масалаларига қаратилди.

Маълумки, ўзбек тилшунослигида ҳам прагматик лингвистик ёндашув бўйича қатор қимматли тадқиқотлар мавжуд. Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, Ҳ.Неъматов, Ш.Сафаров, С.Раҳимов, А.Маматов, А.Мамажонов, М.Ҳақимов, Н.Турниёзов, С.Мўминов, Ш.Искандарова,

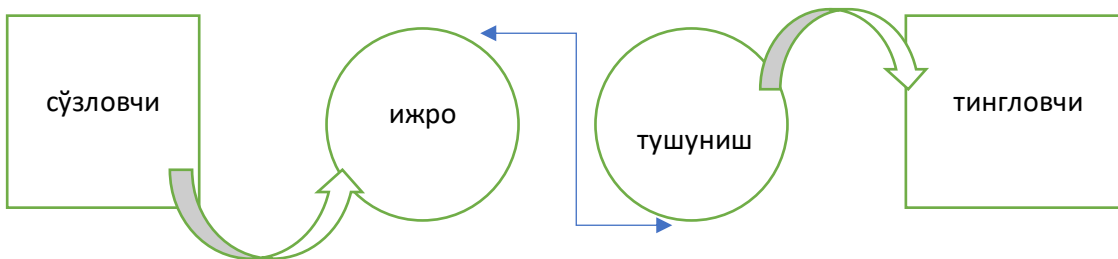
¹ Моррис Ч.У. Из книги «Значение и означивание» // Семиотика. – Москва: Изд-во Академ.Проект. 2001. – С. 129-143; Философский энциклопедический словарь. – Москва: Сов. энциклопедия, 1983. – С. 601-602.

² Мадаминава М. Матн прагматик тавсифида синтактик бирликларнинг ўрни: Филол. фан. бўйича ф. док-ри ... дисс. – Андижон, 2022. – Б. 12.

Д.Лутфуллаева, И.Ҳожалиев, У.Раҳимовларнинг лисоний прагматиканинг турли масалалари ёритилган тадқиқотлари, рисола ва мақолалари шулар жумласидан.

Ш.Сафаров жаҳон тилшунослигида прагматиканинг шаклланиши ва тараққиёти ҳақида тўхталиб, “ҳозирги пайтда тилшуносликнинг инсоний-антропологик фан эканлигини инкор этишга ҳеч ким журъат эта олмаса керак”³ деган хулосага келади. Ҳақиқатан, тил фақат инсонларга хос бўлганлиги учун ҳам инсоний-антропологик фандир. Олим томонидан коммуникациянинг муҳим таркибий қисмлари сифатида “сўзловчи”, “тингловчи”, “ижро этиш” ва “тушуниш” бўлимларини ажратади⁴. Буни қуйидаги расм орқали кўрсатиш мумкин:

1.2-расм. Коммуникациянинг муҳим таркибий қисмлари

Қуйидаги мисолни кўрайлик:

– *Ҳозир ўқиган шеърингизни эшитдим. Кучли ёзилган экан. “Тенглик қилинг, кенглик қилинг”, деб. Худди бизга атаб ёзилибди. Бир-биримизни бўридай гажиб юрибмиз-да ҳозир, – деди Асадбек. Очиқ кўнгилда айтилган бу гапни Элчин ўзи томонга отилган тошдай билиб, гижинди. Қайнотасининг рўпарасига ўтириб, хўмрайди* (Тоҳир Малик. Шайтанат, 65- бет).

Асадбекнинг очиқ кўнгилда айтган нутқини Элчин ўзига отилган тошдай қабул қилди. Бу ўринда ижро ва тушуниш бўлимлари бир-бирига қарама-қарши, зиддиятли бўлди. Кўринадики, ижро ва тушуниш бўлимлари ҳар доим ҳам бир-бирига тўғри келавермайди, акс маънода ҳам тушуниш мумкин. Бу ҳолатда сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги зиддият нутқнинг нотўғри талқин қилинишига олиб келган. А.Нурмонов ахборот узатиш ва уни қабул қилиб олиш қўшимча маъно (фикр) ифода этишини, бу ҳолат тилшуносликнинг ички тузилишидан ташқари ҳолатда юз бериши ҳар қандай гапнинг семантикасида ... сўзловчининг коммуникатив нияти ва модаллик акс этган бўлиши кераклигини⁵ таъкидлаб ўтади.

М.Ҳақимов нутқий акт тушунчаси, унда сўзловчи коммуникатив ниятининг акс этишини айтиб, уни нутқий актларнинг кўринишлари сифатида нутқда намоён бўлишини таъкидлайди. Сўзловчининг муносабати эса нутқий актлар воситасида шаклланади⁶. Шаклланган нутқий актлар нутқий жанр турларини ҳосил қилади.

³ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. –Тошкент: ЎзМЭ, 2008. – Б. 230.

⁴ Сафаров Ш. Кўрсатилган манба. – Б. 66.

⁵ Нурмонов А. Кўмакчилик конструкциялар пресуппозицияси // ЎТА. 1986, 6, –Б. 42-45; Нурмонов А. Тасдиқ ва инкорнинг паралингвистик воситалар ёрдамида ифодаланиши // ЎТА. 1978, 1. –Б. 31-34; Нурмонов А. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // ЎТА.2001, 4. –Б. 54-57; Нурмонов А. Синтактик бирликларнинг прагматик томони. // ЎТА. 2000. 5. –Б. 22-24.

⁶ Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 6.

“Нутқ фаолияти ҳам маълум қоидалар билан тартибга солинади. Гарчи нутқий алоқа меъёрлари тарбия системасига кирса ҳам, улар жамиятнинг бир-бирига коммуникатив муносабатларда мажбуриятли аъзолари ўртасидаги ўз-ўзидан (ҳеч қандай сўзсиз) келишилган битимлар соҳасига киради. Прагматиканинг вазифаси уларни аниқлаш ва таърифлашдан иборатдир”, - деб қайд этади Н.Д.Арутюнова⁷.

Прагматика – бу тилнинг тилдан фойдаланувчиларга муносабатини ўрганувчи фан сифатида нутқ қисмлари ва нутқ ҳаракатларини текширадиган контекстни ўрганади. Кўринадики, прагматиканинг олдида икки хил муаммо туради:

1. Нутқ жанрларининг типлари ва нутқ “маҳсулот”ларини аниқлаш.
2. Гапда қандай пропозиция ифодалаётганини аниқлашга таъсир кўрсатувчи контекстнинг белги ва хоссаларини кўрсатиш.

Тадқиқотчилар бу икки муаммони турлича ўрганишади. Р.С.Столнейкерни биринчи муаммо кўпроқ қизиқтиради, у нутқ жанрларининг (унда нутқ қисмлари мазмунининг) қуйидаги типларини ажратади: *тасдиқ, буйруқ, қарама-қарши ифода, фаҳмлаш ёки инкор, илтимос, эътироз, олдиндан сўзлаш, ваъда бериш, чақириқ, мулоҳаза, тушунтириш, ҳақорат, хулоса, тахмин, умумлаштириш, жавоб* сингари. Кўринадики, олим нутқ қисмлари деб таҳлил қилган контекстлар маълум нутқ жанрига тааллуқлидир. Таҳлилнинг вазифаси ана шу нутқ жанрларини меъерий, ўринли юзага келтиришнинг зарурий, етарли шароитларини аниқлаш бўлган. Етарли ва зарур шароитлар эса ушбу нутқ жанрининг юзага келишига сабаб бўлади ва маълум хоссаларга эга бўлади. Контекстдаги маълум хоссалар эса суҳбатдошларнинг билими, фикри, қизиқишлари, мақсади: ифоданинг юзага келиши ва унинг натижаси дейиш мумкин.

В.Г.Гак эса прагматикани муомала вазияти, нутқий ҳаракатлар типларига боғлиқ равишда тил шаклларининг маъноси ва улардан фойдаланишни ўрганувчи тилшунослик соҳаси, деб таъкидлайди⁸.

“*Ош пишиди*” жумласи лингвистик аспектда информатик-ахборот маънони билдирса, прагматик аспектда дастурхончига нисбатан “*дастурхондан ортиқча нарсаларни олиб ошга тайёрлаш*”, маърузачига нисбатан “*маърузани яқунлаш*”, бирор ишни ҳал қилиш керак бўлганда иш яқунланлигини билдириш учун ишлатилиб, хабар, тайёргарлик, яқун, мақсад каби ҳукмларни билдиради. Кўринадики, мулоқотнинг моҳиятини аниқлашда лингвистик аспект билан бир қаторда прагматик аспектнинг ҳам аҳамияти каттадир.

Нутқий жанр тадқиқининг коммуникатив ва прагматик стратегияси Ф.де Соссюрнинг “мавҳум объективизм”ини ва М.М.Бахтиннинг тил-нутқ ҳақидаги ғояларини мутлақ ҳақиқат сифатида баргараф этишга ёрдам беради. Олим шундай ҳукм чиқаради: “Тил-нутқнинг мутлақ ҳақиқати – бу тил шаклларининг мавҳум тизими эмас, балки сўз ва сўзлар билан амалга оширадиган нутқ шовқинининг ижтимоий воқелигидир”⁹. Бу ерда нутқий ўзаро таъсир орқали тил-нутқнинг оғзаки ва ёзма мулоқотнинг воқеа ва прагматик омиллари билан функционал ва семантик алоқасини назарда тутамиз. Бахтин ғоялари тил-нутқнинг социолингвистик ва лингвопрагматик тадқиқоти шаклида анча самарали ривож топди. Биринчи йўналиш тилнинг функционал хусусиятларини:

⁷ Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. Языки русской культуры. – Москва, 1999. – С. 650.

⁸ Гак В.Г. Эмоции и оценки в структуре высказывания и текста // Вестник Московского Университета 9. Филология. – Москва, 1997. – № 3. – С. 87-95.

⁹ Бахтин М.М. Проблемы речевых жанров // Бахтин М.М. Собр. соч. – Москва: Русские словари, 1996. – С.113

муайян нутқий вазиятларда тилдан фойдаланиш, муайян этнолингвистик жамоанинг коммуникатив компетентлиги таъсирини ўрганади. Шу билан бирга, биз тил ҳақида меъёр сифатида, турли маданиятларга хос семантик соҳалар, тил хулқ-атвори ва бошқалар ҳақида гапирамиз. Иккинчи йўналишда эса тилнинг прагматик салоҳияти – нутқ, коммуникатив вазиятлар ва тилнинг таъсир этиш йўлларига эътибор қаратилади. Муайян нутқий вазият доирасида тилнинг иллокуцион ва перлокуцион функциялари ҳамда уларнинг нутқий фикрлашни қўллаб-қувватлаши кўриб чиқилади: ижрозилар, пресуппозициялар, таклифлар ва бошқалар. Буларнинг барчаси, албатта, нутқ жанрлари назарияси учун жуда муҳимдир, аммо тизим интеграциясидан ташқарида қолиб, улар билан билвосита боғлиқ. Нутқ ва нутқ жанрининг ўзаро таъсирининг ички хосланган томонларини тушуниш учун нутқ жанрининг ўзига хос тарихий, маданий, прагматик ва лингвистик жиҳатларини боғловчи яширин дискурсив кирраларини топиш муҳимдир. Шу жиҳатдан Л.М.Васильеванинг “Системный семантический словарь русского языка. Предикатная лексика”¹⁰ рисоласи алоҳида аҳамият касб этади, унда “Нутқ предикатлари”нинг мавзуй гуруҳлари келтирилган:

- 1) нутқнинг ички томонини очувчи предикатлар;
- 2) нутқнинг мундарижасини очувчи предикатлар;
- 3) нутқнинг коммуникатив аспектини очувчи предикатлар: хабар берувчи предикатлар, ваъда берувчи предикатлар, насиҳат билдирувчи предикатлар, тушунтирувчи предикатлар;
- 4) мулоқот предикатлари: суҳбат предикатлари, келишув предикатлари, тортишув предикатлари, бирор нарсани муҳокама қилувчи предикатлар;
- 5) нутқий контакт предикатлари (савол ва жавоб): нутқий контактга кирувчи (кимнинг кимгадир мурожаати), савол билан мурожаат қилиш, рози ёки розимасликни билдирувчи жавоб предикатлари;
- 6) нутқий мотивлар предикатлари;
- 7) буйруқ, талаб ва топшириқ билдирувчи предикатлар;
- 8) тақикни билдирувчи предикатлар;
- 9) таклиф ва талаб, чақириқ, бирор топшириқ асосида ҳаракат каузациясини билдирувчи предикатлар;
- 10) маълум бир ҳаракат учун розиликни билдирувчи предикатлар;
- 11) эмоционал муносабатларни билдирувчи предикатлар: масхаралаш натижасида аразлаш нутқий каузацияни, қоралаш билдирувчи, қоралашга норозилик билдирувчи, нутқий этикет билдирувчи;
- 12) нутқий баҳо билдирувчи предикатлар. (2000 нутқий сўздан иборат)¹¹.

Нутқ жанрлари диалогик ҳодиса сифатида инвариант-вариант модели сифатида синтагматик ва парадигматик муносабатлар тизими орқали ўрганилади. Нутқ жанри сўзловчининг турли типик интенциялари нутқ жанрининг логик-интенционал аспекти сифатида кўрилади. Шундай қилиб,

¹⁰ Васильев Л.М. Системный семантический словарь русского языка. Предикатная лексика. Т. 1. – Уфа: Гилем, 2005. – С. 446.

¹¹ Васильева Л.М. Системный семантический словарь русского языка. Предикатная лексика. – Уфа, 2005. – С. 284-332.

ушбу йўналиш нутқ жанрининг соддалашган концепти билан характерланади. Масалан, нутқ жанрининг мавзуси лингвоцентриқ тадқиқотларда оддий нутқ предмети сифатида кўрилади, М.Бахтинда эса мавзу прагматик тарзда ўрганилади. Нутқ жанрлари назариясига таянган лингвистик генристика нотўлиқ прагматика деб тушунилади. Кўринадики, нутқ жанри назариясининг муқобил йўналиши сифатида хусусий нутқ жанри концепциясига эга бўлган прагматик йўналиш майдонга келди.

Адабиётлар рўйхати

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. Языки русской культуры. – Москва, 1999. – С. 650.
2. Бахтин М.М. Проблемы речевых жанров // Бахтин М.М. Собр. соч. – Москва: Русские словари, 1996.
– С.113
3. Васильев Л.М. Системный семантический словарь русского языка. Предикатная лексика. Т. 1. – Уфа: Гилем, 2005. – С. 446.
4. Гак В.Г. Эмоции и оценки в структуре высказывания и текста // Вестник Московского Университета 9. Филология. – Москва, 1997. – № 3. – С. 87-95.
5. Мадаминаова М. Матн прагматик тавсифида синтактик бирликларнинг ўрни: Филол. фан. бўйича ф. док-ри ... дисс. – Андижон, 2022. – Б. 12.
6. Моррис Ч.У. Из книги «Значение и означивание» // Семиотика. – Москва: Изд-во Академ.Проект. 2001. – С. 129-143; Философский энциклопедический словарь. – Москва: Сов. энциклопедия, 1983. – С. 601-602.
7. Нурмонов А. Кўмакчили конструкциялар пресуппозицияси // ЎТА. 1986, 6, –Б. 42-45; Нурмонов А. Тасдиқ ва инкорнинг паралингвистик воситалар ёрдамида ифодаланиши // ЎТА. 1978, 1. –Б. 31-34; Нурмонов А. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // ЎТА. 2001, 4. –Б. 54-57; Нурмонов А. Синтактик бирликларнинг прагматик томони. // ЎТА. 2000. 5. –Б. 22-24.
8. Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 6.

